

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Տ լ ի տ է ս ա կ յ ա լ ի և Բ լ ի տ է ս ա կ յ ա լ ի

ԳԻՏԵԼԵԱՅ

ԺԲ. ՏԱՐԻ. ԹԻԻ Գ.

1854

ՄԱՅԻՍԻ 1.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

Փորձով խմացեր եմ և գիտեմ : (Երես 97)

Ինչուան հիմա տգիտութեան վրայ խօսածներնէս կը հասկըցուի որ, ինչպէս առաջ ըսինք, տգիտութենէ առաջ եկած մէկ սխալ կարծիքն ալ է՝ ամենուն վրայ գէշ համարմունք ունենալ. և այս կարծիքն առաջ կու գայ տգիտութեան վրայ գէշ համարմունք ունենալէն, և ինքը զինքը վարպետութեամբ մը տգէտներուն կարգէն դուրս հանելէն : Իսկ թէ որպիսի ճարտար հնարքով մարդու բնութիւնը կ'ընէ այս բանս, հիմա մտիկ ըրէ, ով սիրելի ընթերցող. և թէ որ դու զքեզ ալ ասոնց կարգը գտնես, մի զարմանար. վասն զի

այս բնութեան գործ է, մարդ եզոզը քիչ շատ ասոր մէջը մաս պէտք է որ ունենայ : Աստի այս գիտնաս որ մարդկային բնական ինքնահաւանութիւնը, ինչպէս ուրիշ ամէն բանի մէջ, այսպէս ալ տգիտութեան մէջ գիտէ վարպետութեամբ իր պատիւը չկորսնցընել. անոր համար ինքն իր տգիտութեան չափը կը սահմանէ այս խօսքովս. Իմենքնիս ալ տգէտ ենք : Դու որ կը լսես այս խօսքը, կարծես թէ դիմացինդ ինքը զինքը տգէտ անուանեց. իսկ նա այսպէս ըսելով տգիտութիւնը ամենուն վրայ բաժնեց, քաղաքավարութեամբ մը զինքն

ալ մէջը խառնելով : Եւոր համար ոչ երբէք յանձն կ'առնու ըսել առանձին թէ յս տգէտ եմ : վասն զի ամէն մարդ իր անձին վրայ կը տեսնէ կարգէ դուրս հանձար մը , այնպէս որ՝ թէ և բան մ'ալ սովորած չըլլայ , իր տգիտութեան մէջ կը տեսնէ ամբողջութեամբ գիտութեան ամէն հարկաւոր մասունքը : Արովհետեւ իր գիտցածներէն դուրս եղածները չը տեսներ , իր խելքովը կը չափէ ամէն բան , ու կը տեսնէ որ մէջը տգիտական բան չկայ . անոր համար երբ խիստ խռնարհութեամբ ալ իր վրայ խօսիլ ու զենայ , համարձակ վճռաբար կ'ըսէ ուրիշներուն բարի օրինակ տալու համար . Սովորութիւնս է որ իմ խելքս չհասած բանին մէջ չեմ խառնուիր . և իմ գիտցած բանիս վրայ ալ երբ պատճառաւ մէկը խօսի , մտիկ կ'ընեմ . և իրաւունք եղած բանին մէջ չեմ պնդեր կենար . կարծիքս ալ փոխելու չեմ քաշուիր : Եւս ինչ ազնիւ մարդ . տես թէ իր տգիտութեան մէջ ինչ խելացի կարգաւորութիւն ունի : Բայց ո՞վ է այս մարդը . հազարներուն մէջէն իբր հրաշալիք մը մատով ցուցնելու արժանի : Բանը նայէ որ՝ մատով ցուցնելու հարկ չկայ . վասն զի այն հազարներն որ ըսիր , քանի հոգի որ են , ամենուն ալ գնա սրտերնին բաց , զամենքն ալ այսպէս կը գտնես : Ուստի գիտցիր որ՝ չէ թէ միայն դու , այլ և այս խօսքս լսողներն ամենքն ալ սրտերնուն մէջէն կ'ըսեն՝ թէ յս եմ այն մարդը . և չէ թէ միայն տգէտներ , այլ ևս առաւել շատ գիտուն անուանածներ զայս խօսքս իրենց վրայ միայն կը յարմարեցնեն : Եւրդ երբոր տգէտ մը իր վրայ այսպիսի կատարելութիւն կը գտնէ , տես թէ որչափ կը հեռանայ ուրիշ տգէտ ընկերներէն . որովհետեւ յայտնի կը տեսնէ՝ որ ինքը դժբաղդութեամբ տգէտներու կարգը գտնուեր է . և ինքն այսպիսի կարծեաց մէջ ըլլալով՝ բնական կու գայ որ ամենուն վրայ գէշ համարմունք ունենայ : Ս'ան զի մարդս երբ ինքն իր անձին վրայ կը նայի , կը տեսնէ ինքը զինքը զարդարուած խոհեմութեամբ .

իսկ թէ որ ինքն ուրիշներէն տգէտի կարգ կը դրուի , ինքը կարծէ թէ այն իր տգէտ սեպուիլը այլ և այլ բանի վրայ հմտութիւն չունենալուն համար է . և կը ցաւի որ ուրիշները բուն տգէտ են , անխոհեմութեամբ կը խօսին և կը գործեն , և ինքն ալ անոնց հետ հաւասար տգէտ կ'անուանի . ուստի ինքը կը զատէ զինքն անոնցմէ , ու կ'արհամարհէ զանոնք . որովհետեւ անոնց դատմունքը պակաս կը գտնէ : Բայց թէ հարցնես . ինչպէս կ'իմանայ անոնց դատման պակսութիւնը : Ս'ան զի ինքը միտքը դրած է՝ որ իր խելքը չհասած բանին մէջ չխառնուիր , և կը տեսնէ որ անոնք ամենքն ալ տգէտ ըլլալով՝ իրենց խելքը չհասած բաներուն մէջ կը խառնուին : Եւարձեալ ինքը միտքը դրած է՝ որ երբ իր դիմացինը պատճառաւ խօսի , ինքը մտիկ կ'ընէ . և կը տեսնէ որ ուրիշներն իր պատճառներուն մտիկ չեն ըներ . դարձեալ ինքն իրաւունք եղած բանին մէջ չպնդեր կենար . ընդհակառակն ուրիշները իրեն իրաւունքով ըսած և ըրած բաներուն դէմ կը պնդեն կը կենան . դարձեալ ինքը միտքը դրած է՝ թէ իր կարծիքը փոխելէն չքաշուիր երբոր պէտք ըլլայ . բայց ուրիշները ամենեւին կարծիքնին չեն ուզեր փոխել . ահա անոնց այսպիսի պակսութիւններուն համար կ'արհամարհէ : Բայց իրաւունք ալ ունի այսպիսի բնական հանձարաւոր մարդ մը իր վրայ համարմունք ունենալու : Միայն այս է զարմանալին որ ամէն մարդիկ ալ իրենց վրայ այսպիսի գեղեցիկ համարմունք ունին . և ամենքն ալ ուրիշներուն վրայ զայդ պակսութիւնները կը տեսնեն : Եւ թէ այսպէս ըլլալն հասկըցնելով դառնաս հարցնես ամէն մարդկանց մէկիկ մէկիկ , ամենէն ալ կը լսես զայս խօսքը՝ թէ Երաւ է աշխարհս բոլոր խաբէութիւնք կը դառնայ , բայց ես պարզմտութեամբ շիտա կը կ'ըսեմ քեզի որ իմ սովորութիւնս է իմ խելքս չհասած բանին մէջ չխառնուիլ և այլն . և կը տեսնեմ ալ որ ուրիշ ամենքն ալ կրկն մէջ են ու իրենք

զիրենք կը խաբեն . երանի թէ անոնք ալ ինձի պէս ըլլային :

Իսկից ելած է այն առակաւոր պատմութիւնը՝ թէ Լնգամ մը մարդիկ գոհ չըլլալով իրենց խելքերնուն վրայ՝ խընդրեցին Լրամազդէն որ իրենց խելքը փոխէ ու աւելի խոհական մտածող խելք տայ : Լրամազդ հաւանեցաւ կատարելու անոնց խնդիրքը , օր և տեղ որոշեց՝ ու ըսաւ որ ամենքն ալ մէկ տեղ ժողովին հօն , որ ամենուն ցուցնէ բոլոր աշխարհիս մէջ գտնուած խելքերը , ու ամենուն իրենց հաւնածը տայ , ու զիրենք գոհ ընէ : ()րն հասաւ , ան թիւ բազմութիւն ժողովեցան հրապարակին մէջ . Լրամազդ ամենուն ալ միտքը բացաւ որ իրարու խելքը ճանչնան , և հաւնածնին ընտրեն , ու իրենցն ալ այն հաւնածնուն պէս ըլլայ : Սարդիկը ամենքն ալ սկսան փնտռել այնչափ անթիւ խելքերուն մէջէն մէկմէկ հատ իրենց համար . և ամենքն ալ իրենց համար իրենց խելքէն յարմար մէկ ուրիշ խելք մը չգտան : Մենքն ալ կը տեսնէին որ իրենց առաջուց ունեցածնին հօն գտնուած խելքերուն ամենէն ալ աղէկ է . և այսպէս շատ մը փնտռելէն վերջը , ամենքն ալ իրենց առջի խելքերնուն հաւնած , գլուխնին կախած ետ դարձան , աւելի մեծ համարմունք ունենալով իրենք իրենց խելքերնուն վրայ , որոնց նման այնչափ խելքերուն մէջէն մէկ հատ մըն ալ չգտան : Եւ այսպէս ամէն չարեաց պատճառ մարդուս ասանկ իր խելքին հաւնած ըլլալն է :

Իսկ թէ ինչէն առաջ կու գայ այս աստիճան կուրու թեամբ ամէն մարդուն ինքն իր խելքին հաւնիլը , օրինակով մը բացատրենք : Սարդիկ ծանրութիւն ունեցող բաները արդար գնով ծախելու համար հնարեր են կշիռքը . զոր օրինակ . ըսենք թէ մէկը բրինձ կը ծախէ հօխան վաթսուն փողի . ամէն մէկ հօխան որչափ բրինձ ըլլալը կշիռքը կը ցուցնէ . զայս ամէն մարդ գիտէ . ուստի չխաբուելու համար գնելու և ծախելու ատեն կշիռքի կը զարնեն , և ալ

չեն տարակուսիր արդար գնով գնած ըլլալուն վրայ : Իսկ այս կշիռքին ծանրոցները տէրութեան հասարակաց չափով է , վրանին ալ կնիք ունին . ամէն մարդ իր քովէն իր ուզած չափով հօխանոց ծանրոց չկրնար շինել : Այսպէս ալ մարդս իր բարոյական գործոց մէջ շիտակ վարուելու համար Լստուած մարդուս հոգւոյն կշիռք մը տուեր է իր խելքը , որուն ծանրոցներն են իր դատմունքը : Իսկ զէն այն է որ ամէն մարդ իր բարոյական կշիռքին ծանրոցներուն չափը ինքը կ'որոշէ , իր ունեցած բնութեան կազպարովը կը թափէ . այսինքն իր դատմունքը իր մարմնոյն զգացմունքով կը յարմարցնէ . ու զայն արդար չափ սեպելով՝ ամենուն գործքը աշուղ կը կռնէ . և անոր համար ուրիշներուն գործքերը միշտ պակասաւոր կը գտնէ , և կը սկսի զուրիշները դատել իբրեւ թէ ինքը միայն կշիռք , ծանրոց կը գործածէ : Իսկ լաւ կ'ըլլար մէյ մը ուրիշներուն հարցնէր . որ կը տեսնէր՝ թէ ուրիշներն ալ իրեն համար նոյն բանը կ'ըսեն : Եւ զարմանալին այս է՝ որ աշխարհիս մէջ թէ որ մէկուն կշիռքին ծանրոցը տրեմ մը հօխայէն պակաս ըլլայ , ուրիշները անոր դէմ կը բողոքեն . այն մարդն ալ շիտակն իմանալու համար մէկէն հասարակաց ծանրոցով կը փորձէ իրենը ու կը շտկէ , որ չըլլայ թէ խաբեբայ , գող սեպուի . իսկ թէ որ մէկու մը բարոյական գործոց կշիռքը կէս ծանրութեամբը պակաս ըլլայ , և ամենքն անոր դէմ բողոքեն , դարձեալ մարդս իր գիտցածէն ետ չկենար , Կշիռքս կշիռք է , ծանրոցս ալ ծանրոց է ըսելով . և զուրիշներն ալ վստահացնելու համար իր արդարութեանը վրայ՝ վճռական խօսքով մը իր ծանրոցին կատարեալ չափով ըլլալը կը բացատրէ . Ես իրաւունք եղած բանին դէմ չեմ պնդեր կենար . կարծիքս փոխելու չեմ քաշուիր : Եւ այս խօսքիս վրայ հիմնած է ամէն մարդու արդարութիւնը , որ զրոտանց շիտակ ու խաղաղասիրութեան հոգւոյ խօսք մը կը կարծուի , բայց թէ որ այս խօսքերուն

Ճիշդ նշանակութիւնը ուզես իմանալ, կը գտնես որ այս խօսքս կը նշանակէ՝ [Թէ Եւս իմ մտքիս դրածէն զատ ուրիշ իրաւունք չեմ ձանձնար, զամենքը կ'արհամարհեմ և իմ կարծիքէս ամենեւին չեմ փոխուիր :] ասն զի երբ կ'ըսէ [Թէ իրաւունք եղած բանին դեմ չպնդեր կենար, իր վրայ կ'ենթադրէ անսխալականութիւն մը՝ որով ամէն բանին մէջ իրաւունք ըլլալն ու չըլլալը անվերջապէս կը ձանձնայ, և որ բանին մէջ որ իրաւունք չգտնէր, անոր վրայ չպնդեր, կենար :] աստի յայտնի է որ այս խօսքս խիստ ամբարտաւանութեամբ ըսուած խօսք մըն է . իսկ գործքն է սովորական ամէն մարդու . որովհետեւ ով որ աշխարհիս մէջ բանի մը վրայ կը պնդէ, յայտնի է որ այն բանին մէջ կարծէ [Թէ ինքն իրաւունք ունի :] Եւ այսպիսի սովորական մարդկային գործոյ մը վրայ պարծելով ըսելը՝ [Թէ Եւս այսպէս կ'ընեմ, այս ալ անմտութեան նշան է, որ ամբարտաւանութենէ առաջ կու գայ :] Եկեց իմացիր [Թէ այսպիսի խօսք ըսողը, ինքը զինքը անսխալ կարծողը՝ ինչ աստիճանի արհամարհութիւն կ'ունենայ սրտին մէջ ուրիշ մարդկանց վրայ, զորոնք ամէն ալ տգէտ և սխալական կը ձանձնայ . իսկ այն ըսելը [Թէ կարծիքը փոխելու չքաշուիր, ասով իր վրտահոյութիւնը կը յայտնէ իր կարծեաց ուղղութեանը վրայ, որ ամենեւին վրտանգ չկայ իրեն կարծեացը սխալ ըլլալուն . վասն զի ինքն իր կշիռքը և ծանրօրցը յարմարեցած է :] Եւ ինչպէս առաջ ըսինք, ցաւալին այն է որ ամէն մարդ կարծէ [Թէ ինքն է միայն այսպէս արդարակշիռ գործող և զիւրանսաց, խոնարհամիտ . և սակայն ասոնք ամէն մարդկան սովորական սխալելու պատճառներն են, և մարդկային բնութեան տգիտութեան պտուղն է այս՝ որ իրենց նիւթական առուտուրին մէջ հասարակաց կշիռք և չափ կը գործածեն, ու բարոյական ամենահարկաւոր մարդկութեան գործոյն մէջ ամէն մարդ իրենց առանձին կշիռ և չափ կ'որոշեն :] Եւ որպէս զի աւելի ասպահովընեն մարդիկ

իրենց մտածութեանց ուղղութիւնը, այնպէս որ չկարծուի [Թէ իրենց մտքերնին դրածը կը պնդեն, անոր համար ընդհանուր կանոն մը կը սահմանեն իրենց դատմանը, ըսելով .] Իմ խելքս չհասած բանին մէջ չեմ խառնուիր . բայց [Թէ որ բաներն են անոնք՝ որոնց իրենց խելքը չհասնիր, ասոր ընտրութիւնն ալ իրենց ձեռքն է :] Եւ այս է ահա սովորական մարդկային տկարութեան գործը . ամէն մարդ մէյմէկ ծանրօցներ առած՝ բոլորն ալ իրարմէ տարբեր չափով, և ամենքն ալ մտքերնին դրած են որ իրենցը միայն շիտակ չորս հարիւր տրէմէ, և ամենքն ալ իրարու վրայ կը զարմանան [Թէ ինչպէս ուրիշներն առանց կշիռքի կը գործեն :

Եւս մարդկային մտաց չփութութիւնը այսպէս փորձով ձանձնալէն ետեւ, ով որ կ'ուզէ իմաստութեամբ գործել՝ պէտք է մտածէ՝ ու ինքն իրեն ըսէ . ինչպէս որ ես միտքս դրեր եմ [Թէ ուրիշներն իմ կարծիքս արհամարհելու և զիս անիրաւ սեպելու իրաւունք չունին, նոյնպէս ես ալ զուրիշն արհամարհելու և զինքը անիրաւ սեպելու իրաւունք չունիմ :] Եւ արձեալ՝ ինչպէս որ ես ուրիշին բերնէն երբ կը լսեմ գովեստ իր սովորութիւններուն վրայ, կը ծիծաղիմ մտքէս, այսպէս ալ ես երբ իմ մտածութիւններս գովելու ըլլամ, ուրիշն ալ իմ վրաս կը ծիծաղի . վասն զի այդպիսի կարծիքները և խօսքերը, առանց տրամաբանութեան, մանաւանդ [Թէ հակառակ տրամաբանութեան գործքեր են :] Երբորդ, ինչպէս որ ես կ'ուզեմ որ ամենքը ձանձնան [Թէ ճերմակին ճերմակ կ'ըսեմ և սևին սև, այսպէս ալ ամենքը կ'ուզեն որ ես ալ ձանձնամ [Թէ իրենք ալ ինձի պէս կ'ընեն :] Երբորդ, ինչպէս որ ես կը ճաթիմ սրտէս որ չեմ կրնար միտքս հասկըցընել, ու զամենքը ինձի շիտակ երևցած կարծեացս միաբանել, այսպէս ալ ամենքը իրենց սրտին մէջէն կը ճաթին որ ինձի չեն կրնար հասկըցընել իրենց միտքը :

Իսկ [Թէ հարցընես այս բանիս ճարը, գիտցիր որ գիւրին է՝ եթէ ուզես

մտիկ ընել՝ ու 'ի գործ դնել. որ է մէկ-քանի ճշմարտութեան սկզբունքներ միշտ աչքին առջևն ունենալ: Ա. Վիտնալ և հաստատուն միտքը դնել թէ ամէն մարդ ալ ինձի պէս կը մտածէ: Բ. Վիտնալ թէ ամէն մարդու բնութիւնը իրարմէ տարբեր են, և իւրաքանչիւր բնութենէ առաջ եկած մտածելու կերպեր կան. զանոնք ալ չես կրնար պահանջել որ փոխեն ու քու բնութեանդ յարմարցնեն: Գ. Վիտնալ թէ ամենքնիս ալ սխալական ըլլալով, մէկը շատ մէկը քիչ կը սխալի. բայց ոչ որ կրնայ առանձին իր մտաց դատաստանողն որոշել ուրիշի սխալման չափը: Դ. Մ. յս կանոնները չգիտցողին և սովորական կերպով մտածողին ու գործողին վրայ մի զարմանար մի բարկանար. գիտցիր որ մարդկային բնութեամբ կը գործէ. և եթէ կրնաս՝ ջանա հասկըցընելու ահոր ալ մարդկային բնութեան սովորութիւնը: Եթէ այս չորս սկզբունքը միտք պահես, գիտնաս որ շատ տգիտութեան փնտնելէն ազատ կ'ըլլաս:

Իւրեւս հիմա զասոնք լսողներէն մէկը շփոթած սկսի ըսել, թէ՛ Մ. ինչպէս կրնամ ընդունիլ թէ ամէն մարդ ինձի պէս կը մտածեն. թէ որ ամենքն ինձի պէս մտածելու ըլլային, սա նա աղէկութիւնները կ'ըլլային: Բայց այս մտքի շփոթութիւնը կը յայտնէ՝ թէ այն պարունը ինչուան հիմա խօսածնիս չէ հասկըցեր. վասն զի եթէ հասկըցած ըլլար, կ'իմանար թէ այդպէս կարծիք ունենալը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ իր ուզած ծանրոցը հոխայի տեղ գործածել. վասն զի ինչպէս որ տեսանք, ամէն մարդ ինքն իրեն համար այդպէս կը մտածէ: Եկ խօսքով ըսեմ. եթէ կ'ուզէ մէկը խոհեմութիւն և ճշմարիտ գիտութիւն ունենալ. եթէ կ'ուզէ ազգին մտաց լուսաւորութիւնը, պէտք է որ ամէն օտար մտածութիւններն արհամարհէ, որոնք որ սովորական են ամէն մարդու, ու այս կանոններուն վրայ հաստատուն կենայ, որպէս զի կարենայ հանդարտ խոհականութեամբ ամէն բան քննել, ու առանց ինքը զինքը

խաբելու ամէն բանին շիտակն իմանալ: Երբ որ ասանկ իր կարծեացը հանելէն և զուրիշը արհամարհելէն առաջ կու գայ այն հինգերորդ կարծիքն ալ որով դատարարակութիւնը կարեւոր կը համարի միայն տղոց: Մ. յս կարծիքով կը յայտնեն մարդիկ առանց անդրադառնալու իրենց սխալ կարծիքնին, զորոնք յիշեցինք ինչուան հիմա. և ասով կը հասկըցընեն ալ իրենց սխալ դատմունքներուն շտկուիլը չուզէնուն պատճառը: Եւ մենք կը ճանչնան և կ'ըսեն Տղոց դատարարակութիւնը կարեւոր է. որուն համար աղէկ գիտուն վարպետներու կարօտ ենք: Բայց մէկն ալ չհետեցընէր՝ թէ Ուրեմն ես ալ կըրթութելու աղէկ դատարարակ մը չեմ ունեցած, ուրեմն իմ դատարարակութիւն ալ վարմունքս ալ պակասաւոր է: Եւ մենուն բերանն է՝ Տղանքնիս կրթութիւն՝ որ մեզի պէս տգէտ չմնան. այս խօսքէն ինքնին կը հետեւի ըսել թէ ուրեմն Մ. տգէտ մնացեր եմ, սխալ կարծիքներ ունիմ, կրնամ փնտասկար ըլլալ ընկերութեան. կրթութեան կարօտ եմ. ուրեմն ես ալ աղէկ ուշ դնեմ տգիտութեան վրայօք եղած խօսակցութիւններուն, որ սովորիմ սխալ գործքերէ և խօսքերէ զգուշանալ. զայս կը պահանջէր բնական տրամաբանութեան կարգը: Եւ անաւանդ որ իրենք տղոց կարօտութիւնը ճանչնալէն ետեւ սովորելու կերպն ալ անոնց կը հասկըցընեն, յորդորելով զանոնք՝ որ վարպետներնուն խօսքին մտիկ ընեն. առանց վարպետներնուն հարցընելու մտքերնին դրածը չընեն. իրենց հասակակից ընկերներէն չխաբուին. իրենց խելացը շիտակ երեւցածներուն չհաւտան. և ուրիշ շատ տեսակ ազդարարութիւններով զանոնք կը խրատեն, որպէս զի աղէկ կրթութիւն: Եւ ան զուսպ, պատճառ չհասկըցող, իր մտքին դրածն առաջ տանել ուղղող տղուն վրայ կը ցաւին որ անկիրթ կը մնայ. ու մըտքերնէն չեն անցընէր թէ այս յորդորներն իրենց ալ կարեւոր են. իրենք ալ իրենց մտքով չափելով և կշռելով, իրենք ալ կը մնան իրենց տգիտութեան մէջ:

Արուն ներհակ պէտք էին գիտնալ թէ մարդս թէ և գիտուն ալ ըլլայ, թէ և տարիքն ալ առած ըլլայ, քանի որ այս տկար բնութեանս մէջն է, միշտ խորհրդոյ կարօտ է, և թէ ինքն իր խելքին հաւնելով միշտ կրնայ սխալիլ։ Բայց թէ ինչ է պատճառը որ մարդ այս պիտի յայտնի չչմարտութեան դէմ կ'ընէ, խօսքով ըսածը գործքով կ'արհամարհէ. ասոր պատճառն այն է որ չկըրնար գիտնալ թէ իր դատման կարողութիւնը որչափ տկար է. և թէ կատարեալ դատումն այս աշխարհիս մէջ բնականապէս ոչ ոք կրնայ ունենալ։

Երբոր մէկն երկու բան մտքով իրարու կրնայ բաղդատել, ալ չտարակուսիր իր կարողութեանը վրայ. որչափ որ ալ պակասաւոր ըլլայ իր դատմունքը, անոր որոշմանը ինքը կը հնազանդի. և անոր որոշմունքէն չհեռանալու համար ամէն տեսակ հնարք կը բանեցընէ. ինչ և իցէ բանի որ ինքը զինքը կարօտ տեսնէ, իր դատմանը կ'ապաւինի, և ահով իր ամէն պարտքը կատարած կը սեպէ. անոր համար է որ տղաքը, ուրոնց դատումը դեռ չէ բացուած, դիւրաւ կը կրթուին. իսկ չսփառասները, որ միանգամ իրենք զիրենք իրենց դատմանը յանձներ են, խիստ դժուարին՝ մանաւանդ թէ անհնարին է մտքերնին փոխելը. որովհետեւ ամէն բանի վրայ իրենց դատմանը խորհուրդ կը հարցընեն, անոր ուզածին պէս կը տրամաբանեն. եթէ դու բան մը ըսես, ուսկսիս անոր վրայ տրամաբանելով խօսիլ, խօսքդ լսողը քեզմէ առաջ իր դատմամբ կը տրամաբանէ կ'որոշէ, ալ այնուհետեւ քու տրամաբանելուդ ահանջ չդնէր։ Արդս բնութեամբ կ'ախորժի լսել ու իմանալ. և ամէն յօժարութիւն կը ցուցընէ աղէկն որն է զայն ընելու, բայց անոր դատումն որ գիտէ բաղդատել և չճանչնար իր տկարութիւնը, չթողուր մարդուն որ իր մտքի դրածէն դուրս բան մը հասկընայ. անոր համար իր մտածածէն ու տրամաբանածէն դուրս ամէն լսածն ու տեսածը կ'երևակայէ սխալ, սուտ, անիրաւ. և

ասկից առաջ կու գան մարդկութեան ամէն տեսակ վնասները։

Եւս մարդուն խելքին դատման կարողութիւնը հոգւոյն վրայ այն զօրութիւնը ունի, ինչ զօրութիւն որ ունի աչքերնիս մարմիններնուս վրայ. գիտենք ամենքնիս որ մարդ եղողն աչք ունի, և ամէն աչք ունեցող իր առջևն եղած ամէն բաները կը տեսնէ. այսպէս ալ ամէն մարդուն հոգին դատման կարողութիւն ունի՝ որ է հոգւոյն աչքը, որով ամէն լսածին ու տեսածին վրայ դատաստան կ'ընէ, անոնց ինչ ըլլալը կը ճանչնայ։ Աստի ամէն մարդ իր առջևն եղածները իր աչքովը կը տեսնէ. թէ որ ուրիշ մը իր տեսածին դէմ բան մը ըսէ, մարդն իր աչքովը կը քննէ։ Բայց ամենքնիս ալ գիտենք՝ որ շատ տեսակ աչքեր կան, և շատ բան ալ պարզ աչքով չեն տեսնուիր. անոր համար ալ մարդիկ հնարեր են ակնոց, գիտակ, մանրացոյց։ Երբ ենթադրենք որ իրեք չորս հոգի տեղ մը կեցեր են, մէկուն աչքը տկար, մէկալինը սուր, ուրիշ մըն ալ սուր աչք ունենալէն ետեւ ունի ձեռքն ալ մանրացոյց, մէկն ալ առեր է գիտակ։ Հիմա այս մարդկս առջևնին եղած խիստ խոշոր և մօտ եղած բաները գրեթէ հաւասար կը տեսնեն. բայց սուր աչք ունեցողը աւելի հեռու եղած բաներն ալ կը տեսնէ. մանրացոյց ունեցողը դիմացն եղած խիստ մանր բաներն ալ կը տեսնէ. զոր օրինակ ըսենք՝ պարզ աչքով մաքուր երեւած հոտած ջրոյն մէջ՝ մանրացուցով լեցուն որդեր, ճճիւներ կը տեսնէ որ կը վիտան ջրոյն մէջ. շիտակ տախտակին երեսին վրայ խորտուփորտ փոսեր կը տեսնէ. մէկ լուի մը վրայ մեծամեծ փուշեր, ճանկաւոր ոտուրներ և սուր խայթոցով բերան կը տեսնէ։ Գիտակ ունեցողն ալ ամպի պէս երեւած հեռու տեղւոյն մէջ քաղաք, շէնքեր, մարդիկ կը տեսնէ։ Եւսնց մէջէն տկար աչք ունեցողը թէ որ չկարենար փորձել ակնոցով սուր աչք ունեցողին տեսածները, նոյնպէս ալ գիտակով նայողին և մանրացուցով նայողին տե-

սածնները, կրնար ըսել թէ Նս ահա աչք ունիմ, ամէն առջևս եղածները կը տեսնեմ. անոր համար այդպիսի սուտ խօսքերու չեմ հաւտար, թէ աչքիս առջևի մաքուր ջրոյն մէջ լեցուն որդեր, ճճիներ ըլլան, դիմացի շիտակ տախտակին վրայ խորտուփորտ փոսեր ըլլան, դիմացս երեցած օդոյն մէջ քաղաք, շէնքեր, մարդիկներ գտնուին. ես խենթ չեմ որ այդպիսի առասպելներու հաւտամ. այդպիսի խօսքերու հաւտացողը կոյր պիտի ըլլայ: Բայց հիմա թէպէտ իր աչքը տկար է չտեսներ, սակայն կը հաւտայ և չհաւտացողին կ'ըսէ խենթ և կոյր. վասն զի ինքն ալ փորձով կ'իմանայ, թէ շիտակ է ըսածնին. ակնուցով, դիտակով, մանրացուցով կը նայի՝ ամէն բան կը տեսնէ. և այսպէս պարզութեամբ իր աչքին տկար ըլլալն ալ կը խոստովանի. նոյն պէս սուր աչք ունեցողն ալ, դիտակ և մանրացոյց ունեցողներն ալ փորձով կը խոստովանին, որ աւելի հեռու տեսնող դիտակներ կան և աւելի մանր բաներ ցուցնող մանրացոյցներ կան, որով մէկուն չտեսածը մէկալը կը տեսնէ. անոր համար ամէն մարդ իր տկարութիւնը կը ճանչնայ ու չտեսածը չարհամարհեր: Բմենին ասոր նման հոգիներնուս դատման աչքերն ալ այլ և այլ աստիճանի են. որչափ որ մէկ մարդ մը հանդարտութեամբ կը մտածէ, որչափ որ շատ բան կարդացեր, լսեր, տեսեր, փորձեր է, այնչափ սուր դատմունք ունի. և որ և իցէ նիւթոյ մէջ որչափ որ մէկը երկար աշխատեր, սովրեր, հմտացեր է, այնչափ այն նիւթոյն մէջ սուր կը տեսնէ. ուսման և կրթութեան գործիքները հոգւոյն աչքը կը սրցընեն: Բայց այս գործիքները նիւթական չեն, որ ամենքը փորձեն ու իրենց տկարութիւնը իմանան. անոր համար ամէն մարդ իր դատմանը վրայ հաստատուած՝ հազար տեսակ պատճառներով կ'արհամարհեն իրենց աչքին չերեցած ճշմարտութիւնները. այս է ահա ամէն չարեաց պատճառ: Բմէն մարդ իր դատմանը վրայ գոհ եղած՝ կարծէ թէ իր մտածածնէ

րէն դուրս բան չկայ. ուստի ամէն մարդ պարծելով իր խոհեմութիւնը կը գովէ. և որչափ որ աւելի տկար է մէկուն դատման տեսութիւնը, այնչափ աւելի դիւրաւ կը դատէ ուրիշներուն դատմունքը. և որչափ աւելի հանդարտ և հմուտ մտածութեան կարօտ ճշմարտութիւններ ըլլան լսածները, այնչափ աւելի անտեղի և սուտ կ'երևան իրեն: Բսկից կը հասկըցուի որ տգիտութեան փնասներէն ազատելու համար կարևոր է մեծերուն կրթութիւնն ալ. որն որ խիստ ալ դժուար է, չըսեմ՝ անհնարին, եթէ չհասկընան այս աչքի տեսութեան կանոնը, ու չուզեն ըստ այնմ վարուիլ. և շատ ալ դիւրին կ'ըլլայ, եթէ այս կանոնով ջանայ ամէն մարդ իր մտաց դատաստանը ուղղելու: Բյս մեծերուն կրթութեամբ հնարքը կը նմանի վարպետութեամբ շինած սնտուկի ծածուկ կղպաքի մը. ով որ գիտէ կղպաքին գաղտնիքը՝ մէկէն դիւրաւ կը բանայ. իսկ ով որ չգիտեր, օրերով աշխատի՝ չկրնար բանալ: Բայց զարմանալին այն է՝ եթէ մէկու մը հասկըցընեն կղպաքին գաղտնիքը՝ ու ինքը կամօք մտիկ չընէ՝ և ուրիշ ճամբով իր գիտութեամբ բանալու ջանայ:

Հիմա ամէն մարդ կ'իմանայ՝ թէ ազգասէր անձանց ջանալու և գործադրելու գլխաւոր նիւթը պէտք է որ ըլլայ այսչափ տգիտութեան փնասակար կարծեաց առջևն առնելը՝ եթէ կ'ուզեն ազգին յաջողութիւնն ու հանգստութիւնը: Բյս է ահա փորձով իմացածնիս և գիտցածնիս. քանի որ ազգերնիս այս ամէն ճշմարտութիւնները չքններ, ու քանի որ ամէն մարդ իր բնական ճանաչմամբ կ'ուզէ ճամբայ բանալ ու ազգին առաջնորդել, բոլոր բացած ճամբանին մէկ տեղ բերած՝ կ'ըլլայ մէկ լաբիրինթոս մը, որոնց մէջ ազգերնիս ցրուած, շփոթած կը պտըտի, և ամէն մէկը իր բռնած ճամբուն մէջ շատ մը վայրապար աշխատելէն ետեւ՝ յուսահատած ճամբուն վրայ կը մնան առանց ծայրը գտնելու: